

УДК 930.253

Галина Бурлака, Алла Ріпенко
(Київ)

МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ІНСТИТУТУ ЛІТЕРАТУРИ

З початку 1990-х років до архіву рукописних фондів Інституту літератури надійшло більше двадцяти персональних фондів письменників і літературознавців з-за кордону, які писали українською мовою, чия творчість становить невід'ємну частину нашої культури. Охарактеризовано склад та історії надходження кілька таких добірок. Архіви О. Олеся, У. Самчука, Л. Полтави мають багато творчих матеріалів, у тому числі ще не публікованих. Особливість колекції З. Генік-Березовської у тому, що крім матеріалів фондоутворювача, вона має кілька добірок документів інших діячів культури. У архіві В. Винниченка зберігається близько сотні оригінальних картин цього митця. Фонди Г. Костюка і О. Дуна характеризують цих діячів як активних дослідників-літературознавців. Окрім того, збережено й унікальну бібліотеку Г. Костюка. Велика частина майже кожного персонального архіву – це листування. Усі ці матеріали становлять джерельну базу для характеристики окремих постатей і епохи в цілому.

Ключові слова: українська діаспора, архів, документи, Інститут літератури.

Колекція рукописів українських письменників-класиків, яка зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України – одна з найбагатших у світі. Від Івана Величковського й Григорія Сковороди до Василя Стуса, Володимира Дрозда – понад двісті персональних і збірних фондів маємо на цей час. Українцями всього світу – філологами, істориками, культурологами в найширшому розумінні слова – добре знають дорогу до наших фондів і активно з ними працюють.

Наші фонди почали формуватися з 1926 року і зі зрозумілих ідеологічних причин не зачіпали матеріалів закордонних українців, котрі апріорі оголошувалися ворожими. Хоча, якщо трактувати поняття «діаспора» у ширшому розумінні, то Євгена Гребінку, Миколу Гоголя, Якова Головацького чи Кесаря Білиловського цілком можна віднести до категорії діаспори.

Але повернемося до новіших часів. На початку 1990-х років «крига скресла», і до нас дуже активно почали надходити фондові матеріали українських письменників, які виїхали з України до 1941 року, а ще більше – тих, хто опинився за кордоном після війни.

Серед матеріалів діячів другої хвилі еміграції найбільшими за обсягом є два архіви – еміграційний архів Олександра Олеся (майже 4 тисячі одиниць збереження) і архів Олега Ольжича (понад 900 од. зб.). Власне, це було одне надходження, і доля цих архівних матеріалів також своєрідна. Після смерті у 1944 році батька – Олександра Івановича Кандиби й трагічної загибелі сина Олега Олександровича архівом опікувалася вдова О. Олеся Віра Іванівна, потім документи й рукописи зберігалися частково у Оксани Косач-Шимановської, Людмили Красковської, Степана Сірополка. Пізніше все було передано відомій чеській україністці Зіні Генік-Березовській. Коли її не стало, у 1993 році її син Марко Березовський виконав заповіт матері і передав еміграційний архів О. Олеся в Україну. До процесу передачі матеріалів з Праги безпосередньо були причетні незабутня наша Михайлина Хомівна Коцюбинська, щира подруга Зіни Генік-Березовської, а також тодішній посол України у Чехії Роман Лубківський.

Склад еміграційного архіву О. Олеся просто вражає своїм багатством і різноманітністю. Насамперед це творчі матеріали: близько 300 віршів, які не увійшли до виданих за життя автора поетичних збірок, також дві збірки сатиричних творів – «Маски» та «Похмілля», 5 драматичних творів, дитячі поезії та казки, роздуми про власну творчість.

Епістолярна частина архіву кількісно найбільша. З листів до О. Олеся постає картина культурно-громадського життя тогочасної еміграції у всій її багатогранності. Тут листи від Михайла Грушевського, Павла Христюка, Василя Короліва-Старого, Володимира Винниченка, Микити Шаповала, Дмитра Дорошенка та ін. Листів самого О. Олеся до різних адресатів збереглося порівняно мало, але особливе місце займають його листи до дружини та сина. Пригадаємо, що сам поет з дипломатич-

ною місією виїхав з України у лютому 1919 року, а дружині й синові вдалося вирватися з «комуністичного раю» у січні 1923. Листи до родини відзначаються особливою щирістю, багаті на розлогі оповіді, сатиричні коментарі, характеризують зворушливі стосунки у сім'ї, позначені взаємною повагою й розумінням. Також, на щастя, збереглися майже всі листи-відповіді, тобто, маємо рідкісну добірку родинного листування.

Мабуть, при цьому виникне запитання: чи працюють дослідники з цим багатющим матеріалом. Так, у цьому випадку можна похвалитися двотомним виданням лірики О. Олеся періоду еміграції, упорядкованим і прокоментованим нашим науковцем Наталкою Лисенко, її ж дисертацією «Архів О. Олеся еміграційного періоду» (2001), цілою низкою дрібніших окремих публікацій. Нереалізованим покищо через брак коштів, на жаль, залишається задум видати окремою книжкою родинне листування.

Практично кожне нове надходження до нашого відділу містить цікаві документи, варті уваги науковців.

Кілька добірок унікальних матеріалів надійшло у 1990 році з архіву КДБ УРСР. Найбільша – це папери В. Винниченка (понад 500 одиниць зберігання), а також матеріали допитів Михайла і Катерини Грушевських.

Особливу роль у наповненні наших фондів матеріалами діячів української діаспори відіграє наше керівництво – директор Інституту М.Г. Жулинський, його заступник С.А. Гальченко. Їхні особисті контакти, дослідницька і громадська активність, інформування закордонних українців про існування архівної структури в системі Академії наук, про умови зберігання архівних матеріалів спричинилися до того, що у нас тепер є фонди: Василя Барки (матеріали було передано кількома «порціями» самим письменником у 1994–95 роках), Івана Багряного (надійшов у 1993 році від Фондації Івана Багряного), Юрія Лавріненка (переданий його донькою у 2000 році), Петра Кравчука (надійшов від фондоутворювача у 1990-ті роки), Петра Одарченка (переданий самим Петром Васильовичем на початку 1990-х років), Григорія Костюка (переданий Г. Костюком у 2000 році), Уласа Самчука (надійшов з Канади у 1994 році), Галини Лашенко (надійшов від Галини Грицик у 1994 році), Михайла Ореста (псевдонім перекладача, поета, педагога Михайла Костьовича Зерова, фонд надійшов у 2005 році), бібліотека подружжя Омеляна і Тетяни Антоновичів (надійшла у 2004 році). До збірного фонду «Письменники української діаспори» увійшли матеріали Тодося Осьмачки, Олекси Стефановича, Леоніда Лимана, Володимира Міяковського та інших діячів.

Передачі архівних матеріалів з-за кордону сприяли й інші наші науковці, так було укомплектовано окремі фонди Дмитра Нитченка (завдяки О. Астаф'єву), Юрія Бойка-Блохина (перші надходження цього фонду передавав ще сам Юрій Гаврилович Бойко-Блохин за посередництвом В. Мельника). Безпосередньо від спадкоємиці пані Дарії Дикої у 2006 році надійшов великий і різноманітний архів Леоніда Полтави, також від родини Чикаленків маємо унікальну колекцію їхніх сімейних фотографій. Серед матеріалів полтавського краєзнавця й історика літератури Петра Ротача було передано до Інституту літератури добірку рукописів Олексія Григоровича Мальченка, відомого під псевдонімом Олекси Ізарського – члена Мистецького українського руху з 1946 року, досить плідного прозаїка, який походив з Полтави, а помер 2007 року в Клівленді.

У 1990–2000-х роках дуже ефективно при Кабінеті міністрів працювала Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, яку очолював Олександр Кас'янович Федорук. Саме за її посередництвом до нас було передано архіви Михайла Ореста, Уласа Самчука, Б. Лобача-Жученка та більшість уже раніше названих матеріалів. Адже переміщення через кордон архівних документів – це окрема непроста процедура, і сприяння цієї комісії було надзвичайно корисним.

Деякі історії надходжень особливо запам'яталися. Насамперед – це передача архіву Уласа Самчука. Як відомо, письменник помер у 1987 році в Торонто в пансіоні (Український Дім для Старших ім. Івана Франка). Його сучасники чудово розуміли непересічне значення творчої спадщини Самчука і, щоб зберегти залишені ним матеріали, організували архів-музей письменника. У грудні 1994 року куратор цієї установи, громадська діячка Канади д-р Євгенія Пастернак була уповноважена передати увесь архів-музей в Україну. Це було здійснено за допомогою Українського фонду культури та згаданої Національної комісії О. Федорука, а з канадського боку матеріали супроводжували до Києва Голова Дирекції Товариства Український Дім для Старших Ярослав Семотюк та член Дирекції журналіст Олександр Харченко. Акція була грандіозна ще й тому, що обсяг переданих матеріалів справді вражав, а канадські представники дуже мудро розподілили різноманітні матеріали, врахували і музейну специфіку, і інтереси науковців.

Як засвідчено у Акті передачі архіву-музею Уласа Самчука, до Інституту літератури призначалися матеріали творчого характеру, а також кілька документів: копія метрики і паспорт. Музею Уласа Самчука у селі Тилявка Тернопільської області було передано книги з бібліотеки письменника (всього 724 одиниці), меморіальні речі, картини, фото, грамоти та інше. Державному літературному

музею України на постійне зберігання та експонування було передано друкарську машинку Уласа Самчука, деякі меморіальні речі та позолочену ручку. Все це було запаковано у пачки і супроводжено докладними списками їх вмісту. Таким чином, до нас в Інститут літератури потрапило більш як 1700 одиниць зберігання творчих матеріалів: машинописи з авторськими правками багатьох романів і повістей Самчука, щоденники та записники з 1941 до 1987 років, рідкісні видання його творів 1940-х років, деякі з них також мають авторські правки і доповнення, великий розділ статей і виступів Уласа Самчука, його газетні публікації, кілька сотень листів письменника (він користувався друкарською машинкою і зберігав машинописні копії своїх листів) і до нього, велика добірка фотографій. З нагоди 90-річчя У. Самчука у 1995 році на базі цих матеріалів у Києві було влаштовано ювілейну виставку.

У цієї історії виявилось зовсім несподіване продовження: у 2003 році в Інститут літератури надійшла повістка до Луцького суду. Знайшовся якийсь далекий родич Уласа Самчука, котрий вирішив позиватися за його архів, і всерйоз зайнявся цією справою. Наскільки пригадую, таких повісток приходило кілька. Природньо, ми листом пояснили обставини надходження відповідного архіву, надіслали копії акту з усіма підписами і печатками, і питання було закрито. Як відомо, з державних архівів практично неможливо вилучати документи, які внесені до їхніх фондів, тим більше, що наш архів має статус Національного надбання.

До наших фондів надходять матеріали не тільки письменників, а й літературознавців, культурних діячів. У цьому контексті окремо варто сказати про фонд Григорія Костюка – українського ученого-літературознавця, критика, мемуариста, довголітнього голови Об'єднання українських письменників у діаспорі «Слово», дійсного члена УВАН та НТШ, члена Міжнародного ПЕН-клубу. Здавалося б, уже сам цей перелік достатньо характеризує активного громадського й політичного діяча, але за цими загальними означеннями приховалися конкретні наукові й джерелознавчі зацікавлення Г. Костюка. Саме він підготував до видання два томи «Щоденника» В. Винниченка, п'ятитомне видання творів М. Хвильового, твори М. Куліша, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, кілька томів мемуарів. Уся ця робота відображена у його архіві. Окремим і вагомим розділом його творчого життя стало вивчення спадщини Володимира Винниченка, багатолітні клопоти про збереження архіву цього письменника, очолював т.зв. Винниченківську комісію УВАН. Власна доля Григорія Костюка тісно переплелася з долею В. Винниченка.

Нагадаю, що після смерті В. Винниченка 1951 року у французькому містечку Мужен його архів було перевезено до Нью-Йорка і здано на тимчасове зберігання в архів Російської та Східноєвропейської історії Колумбійського університету (США). У цьому випадку, на жаль, справджується приказка про дивовижну постійність саме тимчасових вирішень. Вдова Винниченка Розалія Яківна заповіла: коли Україна стане вільною і демократичною державою, архів має бути переданий їй безоплатно. Саме професор Григорій Костюк був гарячим прихильником виконання цього заповіту, і в останні роки життя – а помер Г. Костюк за два тижні до свого сторіччя, у 2002 році, – саме він був ініціатором передачі в Україну першої частини спадщини Винниченка – його оригінальних олійних картин, акварелей, альбомів з малюнками. У травні 2000 року було передано 89 одиниць зберігання – оригінальні олійні картини, а також 14 картин інших художників, що належали родині Винниченків. У 2002 році до нас надійшло ще десять картин. А решта величезного архіву В. Винниченка досі залишається у США.

Багато архівів надходять до нас як цілісні колекції, які включають і бібліотеки фондоутворювачів. Найбільша – бібліотека Григорія Костюка (близько 3,5 тисяч книжок), є також бібліотека Михайла Ореста (2300 томів), Тетяни й Омеляна Антоновичів (понад 300 томів), Леоніда Полтави (понад 200 книжок) та інші. Зрозуміло, що такі книгозбірні мають значення і для характеристики їхніх власників, і як самостійні колекції. У них чимало видань художньої, публіцистичної, наукової літератури, яких в Україні, можливо, більше ніде й немає. Йдеться насамперед про україномовні книжки і періодику, друковані у 1946–1950 роках в Авгсбурзі, Новому Ульмі, Мюнхені, на Американському континенті. Інша частина таких бібліотек – радянські видання, окремі журнальні та газетні публікації. Для нас, звичайно, вони добре знайомі. Проте сам факт їхньої присутності у цих книгозбірнях по-своєму промовистий.

У зв'язку з цим ми як архівісти маємо певну проблему: книжки ці описано як частини відповідних фондів, їх зафіксовано у фондових книгах і картотеці, однак мало хто з наших дослідників здогадується про їхнє існування. Очевидно, було б добре зробити наскрізну картотеку зарубіжної українки, яка зберігається у наших фондах, і розмістити на сайті Інституту поряд з анотаціями фондів. Така робота у нас ще попереду.

Детальніше варто також зупинитися на архіві вже згаданої Зіни Генік-Березовської, який після її смерті у 1991 році через два роки надійшов до нас із Праги стараннями Михайлини Коцюбинської. Сама Михайлина Хомівна і описала його та уклала картотеку. Природньо, що значна частина ар-

хіву – це творча спадщина самої Зіни Модестівни, талановитої дослідниці літератури української і чеської, перекладачки, громадської діячки. Як писала про неї М. Коцюбинська, «Сказати, що вона все своє життя як літературознавець і перекладач присвятила справі українсько-чеських літературних зв'язків, – замало. Вона була мовби уособленням цих зв'язків, живим утіленням єдності двох слов'янських культур: і за своїм походженням, і за колом наукових інтересів, і за громадсько-патріотичним покликанням. [...] Щільно, душею і помислами Зіна Генік-Березовська була пов'язана з шістдесятницьким Ренесансом в Україні. Не лише як зацікавлений спостерігач, а й як активний учасник» [1, с. 216, 219.]. Отже, при опрацюванні її архіву крім традиційних розділів особистих документів, творчої спадщини, листування, виділилися кілька зовсім окремих тематичних підрозділів, які постали внаслідок широкого кола спілкування родини Генік-Березовських: «Документи з культурного життя української громади в Празі», матеріали українського скульптора Михайла Бринського, чеського письменника Франтішка Главачека, українського фізика Івана Горбачевського, письменника Петра Карманського, полковника армії УНР Павла Крицького, композитора Федора Шешка, відомого хормейстера Платоніди Щуровської та ін. Як переконаємося, дослідників архіву Зіни Генік-Березовської чекають найнесподіваніші знахідки.

Одне з останніх наших надходжень – цілком у дусі сучасних технологій. Це флеш-карта з копіями листів і фотографій Євгена Маланюка. Історія виявлення і передачі до Інституту літератури цих матеріалів також особлива. Наша давня читачка, відомий історик і джерелознавець Надія Іванівна Миронець, перебуваючи восени 2012 року в Канаді, зацікавилася фондами порівняно нової інституції: Українсько-Канадського Дослідно-Документального Центру у Торонто. Матеріалів Олени Теліги, які вона шукала насамперед, там не виявилось, але співробітники повідомили про великий масив документів Євгена Маланюка. Ці матеріали ще навіть не були детально описані працівниками Центру. Вже перше, побіжне ознайомлення переконало Надію Іванівну, що перед нею документи невідомі й важливі для біографії й творчості видатного поета; зрозуміло, що вона почала детальніше їх вивчати. Спочатку співробітники Центру досить байдуже характеризували ці матеріали як суто приватні, і висловлювали намір передати їх до тих інституцій, де є більше документів Є. Маланюка. Надія Іванівна розповіла їм про наш архів, електронною поштою звернулася до мене й до нашого директора і діяла як наш повноважний представник, щоб організувати передачу документів до Києва. Але, як це часто буває, коли керівництво Центру побачило нашу зацікавленість, одразу ж змінило свою позицію. Майже рік тривали листовні перемовини, і зрештою ми отримали електронні копії цього архіву з цілою низкою застережень щодо їхнього використання чи публікації.

Досі мова йшла про західну діаспору, однак у нас є й матеріали представника східної діаспори. Маю на увазі фонд Олександра Дуна. Це уродженець Харкова, літературознавець, якому після захисту кандидатської дисертації у 1961 році не знайшлося місця в Україні, і він переїхав у Таджикистан, викладав у Ленінабадському педінституті (тепер Худжандському університеті), став там доцентом, згодом професором, завідував кафедрою російської і зарубіжної літератур. Помер там само у 2001 році. Просуваючися щаблями педагогічної кар'єри, Олександр Дун активно працював як науковець. Його творчу спадщину можна розділити на дві великі групи: перша – дослідження в галузі української літератури, до другої групи можна віднести праці, присвячені українсько-таджицьким літературним зв'язкам.

Особливо заглибився він у творчість Лесі Українки. Почавши листування з сестрою великої поетеси Ізидорою, яка мешкала у США, зумів висвітлити ряд недосліджених моментів з біографії Лесі Українки, відкрив її листування з Феліксом Волховським, яке знаходилося в Гуверівському центрі в Стенфордї. Стиль його наукової роботи відзначався аналітичною проникливістю і пильною увагою до документів. До останніх днів життя О. Дун підтримував зв'язки з київськими колегами. Його дочка передала архів батька у нашу установу: творчі матеріали, унікальне листування, іконографія – понад 300 одиниць зберігання. Вони характеризують неординарну постать цього науковця, а також дають змогу зацікавленим дослідникам продовжити його розшуки.

Так у загальних рисах можна окреслити діаспорні матеріали, які зберігаються в Інституті літератури. Вони таять у собі нову інформацію практично на будь-які теми, треба лише почати пошук, не боятися пірнути у архівні глибини, і ваші зусилля не будуть марними.

Список використаних джерел та літератури:

1. Коцюбинська М. Книга споминів / М. Коцюбинська. – Х. : Акта, 2006. – 297 с.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2014.

Галина Бурлака, Алла Рипенко

Материалы украинской диаспоры в фондах отдела рукописей Института литературы.

С начала 1990-х годов в архив рукописных фондов Института литературы поступило более двадцати персональных фондов писателей и литературоведов из-за границы, которые писали на украинском языке, чье творчество является неотъемлемой частью нашей культуры. Охарактеризованы состав и история поступления некоторых таких подборок. Архивы А. Олеся, У. Самчука, Л. Полтавы имеют много творческих материалов, в том числе еще не публикуемых. Особенность коллекции С. Геник-Березовской в том, что помимо материалов фондоучредителя, она имеет несколько подборок документов других деятелей культуры. В архиве В. Винниченко хранится около сотни оригинальных картин этого художника. Фонды Г. Костюка и А. Дуна характеризуют этих деятелей как активных исследователей литературоведов. Кроме того, сохраняется и уникальная библиотека Г. Костюка. Большая часть почти каждого персонального архива – это переписка. Все эти материалы составляют ключевую базу для характеристики отдельных личностей и эпохи в целом.

Ключевые слова: украинская диаспора, архив, документы, Институт литературы.

Halyna Burlaka, Alla Ripenko

Materials of the Ukrainian Diaspora in the Funds of the Repository of Manuscripts of Shevchenko Institute of Literature.

From the beginning of 1990s more than twenty personal funds of writers and literary critics from abroad, who were writing in Ukrainian and whose works are constitutive parts of our culture, were included to the Repository of Manuscripts of Shevchenko Institute of Literature. The article highlights the arrangement of materials and the history of incomings. In particular, the authors point out that archives of Oleksandr Oles', Ulas Samchuk and Leonid Poltava contain a lot of creative materials, some of which have not been even published yet. Furthermore, Zina Genyk-Berezovska's collection includes not only the founder's materials but several sets of documents of other artists as well. Vynnychenko's Archives hold hundreds of his original paintings. Moreover, the authors suggest that the materials from the funds of Hryhoriy Kostiuk and Oleksandr Dun characterize these figures as active literature researchers. In addition, in the article they underline the importance of preservation of the unique library of Hryhoriy Kostiuk. Finally, it is underlined that in every case personal correspondence constitutes the bulk of each archive. Therefore, these materials are considered to be the source base to characterise the personality in particular and the era in general.

Key words: Repository of Manuscripts of Shevchenko Institute of Literature, Ukrainian Diaspora, personal fund, collection.